

УДК 233-265. 34:111

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535619>

orcid.org/0000-0001-7634-1168

orcid.org/0000-0003-0493-5519

Петро Кравченко, В'ячеслав Мєшков

КРАВЧЕНКО Петро *Анатолійович* – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

МЄШКОВ В'ячеслав *Михайлович* – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. В. Кондратюка. Сфера наукових інтересів: метафізика, філософія культури, філософія науки.

ДОСВІД ТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКОЇ МЕТАФІЗИКИ В ЕПОХУ ОСЬОВОГО ЧАСУ

Осьовий час VI – III ст. до н. е. розглядається як велика ментальна революція, в ході якої відбувався непростий перехід від натуралістично-силової системи координат ціннісно-розумового простору культури до розумно-доброго. Після вавилонського полону почалося відновлення єврейської ментальності, яке здійснювалося за двома, тісно взаємопов'язаними між собою потоками релігійних пошуків, пануючого, ортодоксального і напівлегального, прихованого. Представники офіційного руху священники і книжники переважно вавилонської діаспори пропонували повернутися до всеосяжного Закону Мойсея, що, по суті, означало спробу повернення в архаїчне минуле. Основна інноваційна енергія старосврейського Духу збиралася в нелегальних і напівлегальних іудейських релігійних рухах, у яких містично-метафізичні уявлення набули найбільшого розвитку. Предметом нашого дослідження стали книги «Йова», «Премудрості Соломона», «Притчі Соломона» і «Премудрості Ісуса, сина Сираха», які є найбільш яскравими носіями перебудовного Духу осьового часу. Мета статті – про-

стежити в них формування своєрідного типу метафізичного знання, а також показати, що невідомі іудейські праведники-мудреці стояли біля витоків найпотужнішої традиції в метафізиці – православної і суфійської версій метафізики Шляху.

Ключові слова: *осьовий час, ментальна революція, ціннісно-мисленнєвий простір культури, натуралістично-силова ментальність, розумово-добродісна система координат, містично-метафізичні уявлення, метафізика Шляху.*

У першій половині VI ст. до н. е. в Стародавній Індії, Китаї, Персії, Греції, Римі і Фінікії почався процес глибокої соціально-економічної і культурної перебудови, який К. Ясперс назвав «осьовим часом». Ми розглядаємо кардинальні перетворення в ментальних просторах цих культур як перехід від натуралістично-силової системи координат до розумно-добродісної. Ці зміни не обійшли стороною і давньоєврейську культуру. У період вавилонського полону давньоєврейська культура зазнала, здавалося б, повного руйнування. Відновлення єврейської ментальності почалося з переосмислення історичного минулого єврейського народу. Священики і книжники переважно вавилонської діаспори шукали вихід з духовної кризи і знайшли його – слід повернутися до всеосяжного Закону Мойсея. Ухвалення і здійснення цього гасла, по суті, означало спробу повернення в архаїчне минуле. Ця обставина поставила єврейський народ проти плину великої ментальної революції, що набрав неабияку силу. Розірваному і розкиданому єврейському народові доводилося жити в істотно різних соціокультурних середовищах – на відроджуваних землях Єврейської держави і переважно у вавилонській та єгипетській діаспорі.

Оскільки надособистісний ціннісно-розумовий простір культури постійно змінюється, «тече», то зупинити його «біг» неможливо. Тому революційні перетворення в давньоєврейській культурі відбувалися здебільшого нелегально, поза волею первосвящеників і равинів – зберігачів архаїчного Духу, організованого Мойсеєм в далекому минулому. Звісно ж, що основна інноваційна енергія староєврейського Духу збиралася в нелегальних і напівлегальних іудейських релігійних рухах, в яких вдавалося досягти найбільшої його духовної чистоти і містично-метафізичних прозрінь. Ментальний простір давньоєврейської культури епохи осьового часу не був цілісним. Він складався, щонайменше, з трьох відносно самостійних ціннісно-розумових потоків – власне іудейського на території Єврейської держави, в вавилонській і єгипетській (пізніше переважно олександрійській) діаспорі, які взаємодіяли і взаємовпливали один на одного. Серед них найбільш консервативною була ментальність

вавілонської діаспори. Найбільш елліністично насиченою була ментальність олександрійської діаспори.

Видатний єврейський мислитель Г. Шолем (1897-1982) у своїй фундаментальній праці «Основні течії єврейської містики» починає її часовий відлік в єврейській культурі з I ст. до н.е. На самому початку своєї праці він пише: «Перша фраза у розвитку єврейської містики до її кристалізації в середньовічну кабалу є також і найтривалішою. Її літературні пам'ятники простежуються протягом майже цілого тисячоліття, з I століття до н. е. по X століття н.е.» [13, с.75]. На нашу думку, в бурхливому потоці великої ментальної революції VI – III ст. до н. е. давньоєврейські подвижники напівлегальних релігійних рухів не пасуть задніх. Вони, долаючи великі труднощі духовно-морального порядку, закладали містично-метафізичну традицію, яка отримає плідний розвиток у християнстві (православ'я) і ісламі (суфізм).

Метою нашої статті є прослідковування становлення цього типу метафізичного знання, його специфічності, а також доведення того факту, що невідомі іудейські праведники-мудреці знаходилися біля витоків потужної традиції у метафізиці – православної і суфійської версій Метафізики шляху.

Старий Завіт є унікальним, мабуть, найбагатшим джерелом для дослідження своєрідності і логіки розвитку як архаїчного, так і періоду осьового часу не тільки в давньоєврейської, а й у світовій культурі в цілому. Ментальний простір архаїчної культури стародавніх іудеїв яскраво відображено в «П'ятикнижжі Мойсеєвим», «Ісуса Навіна» і наступних книгах. Книги пророків надають свідчення завершення цього тривалого етапу давньоєврейській історії, в яких пророки піддавали суворій і справедливій критиці натуралістично-силову ментальність своїх побратимів, хоча вони самі ще не були носіями нового розумно-добросовісного світосприйняття людини епохи революційних перетворень. До носіїв юдейської ментальності осьового часу слід віднести канонічні і неканонічні книги Біблії «Неємії», «Товіта», «Есфірі», «Іова», «Притчі Соломона» (далі – «Притчі»), «Екклесіаста», «Премудрості Соломона» (далі – «Премудрості»), «Премудрості Ісуса, сина Сіраха» (далі – «Сірах»), а також апокрифічні : «Книга Ювілеїв», «Заповіти 12 патріархів», «Книга Еноха» та інші. Матеріал великий, різноманітний, складний, неоднорідний за своєю природою. Тому, завдання нашого дослідження вимагає зосередження уваги на вивченні основних траєкторій розгортання давньоіудейського Духу епохи осьового часу, глибинний потік якого складав процес становлення містично-метафізичного знання. Перераховані письмові джерела відображають різні фази цього непростого процесу. Тому їх можна вибудувати в

деяку послідовність, у якій книга «Іова» постає в якості відправного пункту, а книги «Притчі» і «Сірах» останньою зупинкою перед християнським проривом. У статті ми намагаємося прослідкувати на основі тематично-культурологічного аналізу головні ціннісно-мисленнєві зрушення, зафіксовані у цих письмових джерелах.

У книзі «Іова» об'єктивувалася переважно ментальність царя держави. Мабуть описані події відбувалися в Ідумеї в другій половині VI ст. до н.е. У книзі відсутні вказівки на будь-які соціально-економічні та релігійні напруги. Це дозволяє зробити висновок, що метакультурним середовищем подій, що відбувалися, був відносно спокійний ціннісно-розумовий простір Перської імперії. Читаємо: «Був чоловік у країні Уц, ім'я йому Іов і був чоловік цей непорочний, справедливий, він Бога боявся і віддалявся від зла. І народилися у нього семеро синів і три доньки. А маєток його був: сім тисяч худоби дрібної, три тисячі верблюдів, п'ять сотень пар волів і п'ятсот ослиць та дуже багато рабів; і був цей чоловік знаменитішим від усіх синів Сходу. Сини його збиралися, і справляли банкет кожний у своєму домі, і кожний у свій день, і посиляли і запрошували трьох сестер своїх їсти і пити з ними. Коли коло бенкетних днів завершувалося, то Іов посилав за дітьми й освячував їх, і вставляв він рано вранці, і приносив цілопалення за числом їх усіх» [Іов 1, 1-5]. Як бачимо, скотарство промисел Іова був досить успішним. Його спосіб життя з щоденними бенкетами був досить далеким до аскетичного. З цього фрагмента випливає, що праведність Іова зводилася до жертв цілопалення, якими він відкуповувався від постійних гріховних пиятик, і, мабуть, дотримання Моїсеева ритуалу. Про будь-яку моральність, прагнення до морального самоочищення мови не йде. Вираз «невинний та праведний і богобоязливий і віддалявся від зла» виглядає як кліше, яке не відповідає подальшому тексту.

Головним маркером ціннісно-розумового просування по осі давньовсхідньої ментальної революції є концептуальні зміни уявлень про Бога. У книзі «Іова» розуміння природи Божественної реальності обтяжене архаїчними, натуралістично-силовими образами. У зв'язку з цим примітний наступний фрагмент: «І був день, коли прийшли сини Божі, щоб стати перед Господом; між ними прийшов і сатана. І сказав Господь до сатани: Звідки ти йдеш? І відповів сатана Господеві й сказав: Я мандрував по землі та й обійшов її» [Іов 1, 6-7]. У VI – V ст. до н.е. в мультикультурному ціннісно-розумовому просторі культури Перської імперії і культурному ареалі Середземномор'я не було більш розвиненої релігійної концептуальної системи, ніж зороастризм, ядро якого становили уявлення про Бога як надособистісну реальність чистого розуму, що розкривалася тематичною структурою «розум» –

«правда» – «істина» «вогонь» - «чеснота», про натуралістично-силову природу зла, з якою необхідно вести безперервну боротьбу до повного знищення останньої, про метафізичні реальності раю, пекла тощо. Для зороастрійця розум як субстанційна реальність безпосередньо проявляється в стихії вогню. «... сутність розуму така, що він подібний до вогню, так як в цьому світі немає діла, подібного до того, що робиться розумно» [4, с.313]. В одному з найважливіших пехлевійських творів «Судження Духа розуму» повідомляється таємне знання: «...творець Ормазд сотворил и создал, охраняет и направляет богов, небесные и земные создания и все другие творения и создания (своей) силой, мощью, знанием и опытом врожденного разума» [4, с. 115-116]. Своєрідними ретрансляторами цих ідей у грецьку суспільну свідомість були Геракліт і Піфагор. Переосмислення цих зороастрійських уявлень стане однією з головних рушійних сил становлення давньоєврейської метафізики, яке буде враховано в канонічних, неканонічних і апокрифічних текстах осьового часу.

У давньоєврейській релігійній свідомості під впливом зороастризму в ході переосмислення вчення про злий дух Ангра-Майнью отримує розвиток вчення про Сатану. Згідно з книгою «Іова», спочатку удеї не мислили Сатану як щось вороже, як абсолютне зло. Сатана ходить разом з ангелами і безпосередньо спілкується з Господом. Будь-яке негативне ставлення до нього не проглядається. Примітно, що в розмові з Богом Сатана не виступає проти віри Іова. Він не без підстав сумнівається в її глибині, в автентичності святості Іова. Згодом у православ'ї вимоги до святості будуть значно посилені, в порівнянні з якими релігійності Іова буде абсолютно недостатньо.

Яка природа Божественної реальності по книзі «Іова»? Іов міркує про Бога в такий спосіб: «Премудр сердцем и могущ силою... Он передвигает горы... Он превращает их в гнев Своем; сдвигает землю с места ее, и столбы ее дрожат; скажет солнцу, – и не взойдет, и на звезды налагает печать. Он один распростирает небеса и ходит по высотам моря; ...делает великое, неисследимое и чудное без числа! ...кто скажет Ему: что Ты делаешь? Бог не отвратит гнева Своего; пред Ним падут поборники гордыни... Он могуществен... Он губит и непорочного и виновного. Если этого поражает Он бичом вдруг, то пытке невинных посмеивается. Земля отдана в руки нечестивых; лица судей ее Он закрывает. Если не Он, то кто же?» [Иов 9, 4-24]. У цьому тривалому монолозі Іова виділяються наступні атрибутивні характеристики Бога: «премудрий сердцем», «могутній силою», «гнівний». У міркуваннях Іова переважає уявлення про Бога як про силу космічного масштабу, яка може створити і зробити все. Згідно Іову, ця реальність

сповнена гніву до несправедливості. Іов наполегливо підводить своїх слухачів до такого типу зверхкрамольного умовиводу. Бог як «премудрість» не розкривається в усій книзі «Іова». Це можна пояснити тим, що під час створення цієї частини біблійного канону цей новий важливий атрибут Божественної реальності вже «прийшов ззовні» (з зороастризму) в давньоєврейську предметафізіку, але розуміння його природи, навіть загального уявлення про неї ще не було. Премудрість Бога стане осередком напруженої розумової діяльності давньоєврейських подвижників і буде відображена в наступних книгах Біблії «Притчі» і «Премудрості», яка може створити і зробити все. Згідно Іову, ця реальність гнівна до несправедливості. Іов наполегливо підводить своїх слухачів до таких зверхкрамольних умовиводів. Бог як «премудрість» не розкривається у всій книзі «Іова». Це можна пояснити тим, що під час створення цієї частини біблійного канону цей новий важливий атрибут Божественної реальності вже «прийшов ззовні» (з зороастризму) в давньоєврейську предметафізіку, але розуміння його природи, навіть загального уявлення про неї ще не було. Премудрість Бога стане осередком напруженої розумової діяльності давньоєврейських подвижників, що відображена в наступних книгах Біблії «Притчі» і «Премудрості».

У главі 12 нібито праведник Іов піддає нищівній критиці Господа (?!). Іов сказав: «У Него премудрость и сила; Его совет и разум. Что Он разрушит, то не построятся; кого Он заключит, тот не высвободится. Остановит воды, и все высохнет; пустит их, и превратят землю. У Него могущество и премудрость, пред Ним заблуждающийся и вводящий в заблуждение. Он приводит советников в необдуманность и судей делает глупыми. Он лишает перевязей царей и поясом обвязывает чресла их; князей лишает достоинства и низвергает храбрых; отнимает язык у велеречивых и старцев лишает смысла; покрывает стыдом знаменитых и силу могучих ослабляет; открывает глубокое из среды тьмы и выводит на свет тень смертную; умножает народы и истребляет их; рассеивает народы и собирает их; отнимает ум у глав народа земли и оставляет их блуждать в пустыне, где нет пути: ощупью ходят они во тьме без света и шатаются, как пьяные» [Іов 12, 13-25]. У характеристиці Бога виділяються два основних атрибути «премудрість і сила». Однак з подачі крамольника Іова виходить, що Господь виступає як переважно руйнівний початок. Його премудрість не проявляється як милостива, милосердна сила.

У кінці книги голос Господа відкриває учасникам діалогу Свою справжню природу: «Кто предварил Меня, чтобы Мне воздавать ему? под всем небом все Мое. Не умолчу о членах его, о силе и красивой

соразмерности их. Кто может открыть верх одежды его, кто подойдет к двойным челюстям его? Кто может отворить двери лица его? круг зубов его – ужас... От его чихания показывается свет; глаза у него как ресницы зари; из пасти его выходят пламенники, выскакивают огненные искры; из ноздрей его выходит дым, как из кипящего горшка или котла. Дыхание его раскаляет угли, и из пасти его выходит пламя. На шее его обитает сила, и перед ним бежит ужас. Мясистые части тела его сплочены между собою твердо, не дрогнут. Сердце его твердо, как камень, и жестко, как нижний жернов. Когда он поднимается, силачи в страхе, совсем теряются от ужаса. Меч, коснувшийся его, не устоит, ни копье, ни дротик, ни латы. Железо он считает за солому, медь – за гнилое дерево. Дочь лука не обратит его в бегство; пращные камни обращаются для него в плеву. Булава считается у него за соломинку; свисту дротика он смеется. Под ним острые камни, и он на острых камнях лежит в грязи. Он кипятит пучину, как котел, и море претворяет в кипящую мазь; оставляет за собою светящуюся стезю; бездна кажется сединою. Нет на земле подобного ему; он сотворен бесстрашным; на все высокое смотрит смело; он царь над всеми сынами гордости» [Иов 41, 3-6, 10-26]. Перед нами постає яскрава картина Бога, як натуралістично-силової реальності, відповідна уявленням архаїчної міфології. Книга «Іова» являє собою, може бути, першу спробу давньоєврейської релігійної літератури осмислити природу Божественної реальності і характер взаємозв'язку з Нею. Книга знаменита не стільки відповідями, скільки питаннями. Такий був живий Дух на початку давньоєврейського осьового часу, коли архаїчна міфологія почала обвалюватися і на перший план виходили питання і суперечності. Тому судження в книзі про Бога не повинні вводити в оману. У книзі відображено початок руху давньоєврейської думки до справжньої метафізики. Описи в книзі «Іова» Божественної реальності являють собою досить наївні спроби її уявлення вже застарілими міфологічними образами, тому що нових понятійних засобів ще не існувало. Вельми архаїчним була вимога Бога до співрозмовників Іова принести в своє виправдання в жертву сім биків та сім баранів: Сказав «Господь Еліфазові Феманітанину: горить гнів мій на тебе і на двох друзів твоїх ... І так, візьміть собі сім биків і сім баранів і підіть до раба Мого Іова і принесіть за себе жертву [Іов 42, 7-8].

Центральне місце в книзі «Іова» посідає випробування його праведності. Що являє собою святість Іова за мірками розвиненої православної метафізики Шляху? Іов так описує своє праведне життя: «...когда я выходил к воротам города и на площади ставил седалище свое, – юноши, увидев меня, прятались, а старцы вставали и стояли;

князья удерживались от речи и персты полагали на уста свои; голос знатных умолкал, и язык их прилипал к гортани их. Ухо, слышавшее меня, ублажало меня; око видевшее восхваляло меня, потому что я спасал страдальца вопиющего и сироту беспомощного. Благословение погибавшего приходило на меня, и сердцу вдовы доставлял я радость. Я облакался в правду, и суд мой одевал меня, как мантия и увясло. Я был глазами слепому и ногами хромому; отцом был я для нищих и тяжбу, которой я не знал, разбирал внимательно. Сокрушал я беззаконному челюсти и из зубов его исторгал похищенное... Внимали мне и ожидали, и безмолвствовали при совете моем. После слов моих уже не рассуждали... Ждали меня, как дождя, и, как дождю позднему, открывали уста свои. Бывало, улыбнусь им – они не верят... Я назначал пути им и сидел во главе и жил как царь в кругу воинов, как утешитель плачущих» [Иов 29, 7-17, 21-25]. З цього опису випливає, що Іов, подібно хрещеному батьку, був авторитарним місцевим правителем. Його свідомість переповнювала гординя своїй цілковитій значущості і праведності. Він навіть не розумів всієї згубності цієї обставини. Навпаки, він вважав свою зарозумілу гординю нормою святості, і відповідно не прагнув боротися з нею. Більш того, вважав себе носієм правди і тому дозволяв собі «сокращать челюсти» як норму закону. Виходить, що скептицизм щодо святості Іова пильного Сатани був цілком справедливим. Іов був настільки заражений гординею, що допускав несправедливість Господа (!?) і готовий був змагатися з Богом (!?). «... я до Всемогутнього хотів би говорити, – стверджує Іов, – і бажав би змагатися з Богом» [Іов 13, 3]. Звідси можна зробити висновок, що древнім іудеям на початковому етапі давньоєврейської ментальної революції ще було невідомо розуміння споконвічної гріховності людини, необхідності поглиблення її смирення як найважливішої умови морального самовдосконалення, мирського очищення по тяжкому містично-метафізичному шляху до досконалої, трансцендентної Божественної реальності. Таким чином, переважно натуралістично-силове розуміння природи Божественної реальності, святості віруючого та інші обставини, дають підстави віднести книгу «Іова» до початкового періоду давньоєврейської метафізики.

Предметом нашого наступного тематичного аналізу будуть книги «Премудрості», «Прітчі» і «Сірах», які дозволяють простежити потаємний процес становлення давньоєврейської метафізики в епоху осьового часу. Якщо ми звернемося до книги «Премудрості», написаної, мабуть, у другій половині V ст. до н.е., то ми потрапимо в істотно іншу ментальність релігійних уявлень. Під впливом пануючого в Перській імперії зороастрійського віровчення, згідно з яким, бог Ахура-Мазда мислив-

ся як Розум-Благо-Істина-Правда, на перший план розумової роботи іудейських подвижників вийшла тема «Премудрості» як об'єктивної, розумно-добродісної, священної реальності. На думку невідомого автора книги «Премудрості», «она есть неистощимое сокровище для людей; пользуясь ею, они входят в содружество с Богом, посредством даров учения... Премудрость, художница всего. Она есть дух разумный, святой, едиnorodный, многочастный, тонкий, удобоподвижный, светлый, чистый, ясный, неврежденный, благолюбивый, скорый, неукротимый, благодетельный, человеколюбивый, твердый, непоколебимый, спокойный, беспечальный, всевидящий и проникающий все умные, чистые, тончайшие духи. Ибо премудрость подвижнее всякого движения, и по чистоте своей сквозь все проходит и проникает. Она есть дыхание силы Божией и чистое изливание славы Вседержителя: посему ничто оскверненное не войдет в нее. Она есть отблеск вечного света и чистое зеркало действия Божия и образ благодати Его. Она – одна, но может все, и, пребывая в самой себе, все обновляет, и, переходя из рода в род в святые души, приготовляет друзей Божиих и пророков; ибо Бог никого не любит, кроме живущего с премудростью. Она прекраснее солнца и превосходит сонма звезд; в сравнении со светом она выше; ибо свет сменяется ночью, а премудрости не превозмогает злоба» [Прем 7, 14, 21-30]. В «Суждениях Духа разума» читаем: «Самое лучшее – разум, так как землю можно обустроить разумом и небо можно подчинить себе силою разума. И известно, что Ормазд создал эти земные творения (силой) врожденного разума. И земля и небо управляются разумом» [4, с. 80-81]. Як ми бачимо, своєю думкою іудейський праведник-мислитель проникав значно глибше зороастрійців. З одного боку, Премудрість постає перед ним як чиста, розумна, досконала трансцендентальна реальність («дух розумний, святой, едиnorodный, тонкий, світлий, чистый, ясный»), подібно платонівському справжньому метафізичному буттю чистого розуму, краси і блага. А з іншого, – невідомий містик-іудей ясно бачив містичний бік об'єктивної реальності Премудрості, яка була недоступна високоумному Платону. Вона «по чистоті своїй крізь все проходить і проникає. Вона є дихання сили Божої і чистий вилив слави Вседержителя». Премудрість є жива трансцендентальна реальність!

При цьому Премудрість осмислювалася не як самостійна реальність, а як тісно пов'язана з Богом, як своєрідний прояв Його доброти. Вустами царя Соломона автор «Премудростей» заявляє: «Она быстро распространяется от одного конца до другого и все устрояет на пользу. Я полюбил ее и выискивал от юности моей, и пожелал взять ее в невесту себе, и стал любителем красоты ее. Она возвышает свое благородство тем, что

имеет сожитие с Богом, и Владыка всех возлюбил ее: она таинница ума Божия и избирательница дел Его» [Прем 8, 1-7]. Трансцендентальна природа Премудрості невимовно таємнича. Для благочестивого іудея Вона є чудодійним джерелом краси і доброти. «Премудрость светла и неувядающая, и легко созерцается любящими ее, и обретається ищущими ее; она даже упреждает желающих познать ее. С раннего утра ищущий ее не утомится, ибо найдет ее сидящею у дверей своих. Помышлять о ней есть уже совершенство разума, и бодрствующий ради нее скоро освободится от забот, ибо она сама обходит и ищет достойных ее, и благосклонно является им на путях, и при всякой мысли встречается с ними. Начало ее есть искреннейшее желание учения» [Прем 6, 12-17]. Ми можемо стверджувати, що вчення про Премудрості, як фундаментальні духовні онтологічні реальності, відігравало важливу роль в руйнуванні архаїчних натуралістично-силових уявлень стародавніх іудеїв і формуванню у них містичних розумно-добродієсних світовідчуттів.

У книгах, що розглядаються, давньоєврейські містики-мудреці робили лише перші кроки в метафізиці, яку ми називаємо метафізикою Шляху. Суворі представники цього аскетичного руху, індуїсти, православні ченці-ісихасти і мусульманські суфії кінцевою метою вважають досягнення містично-метафізичного споглядання трансцендентного Бога. В описі потаємного споглядання-переживання трансцендентного Господа виявляється спорідненість всіх версій метафізики Шляху. Читаємо осмислення власного досвіду богопізнання афонського ченця Йосипа Ісихаста (1897-1959): «Ведь если Бог все время рядом, о чем беспокоишься? В Нем мы живем и движемся. В Своих объятиях Он нас носит. Богом дышим, Богом одеваемся, Бога осязаем, Бога вкушаем в Таинстве. Куда ни повернешься, куда ни посмотришь – везде Бог: на небесах, на земле, в безднах, в деревьях, в камнях, в твоём уме, в твоём сердце. И разве Он не видит, что ты страдаешь, что мучаешься? Расскажи Ему свои жалобы и увидишь утешение, увидишь исцеление, которое исцелит не только тело, но более – страсти твоей души» [8, с. 120]. Примітно, що початок цієї глави 30 він починає з вірша з «Притчі» «Страх Господній – початок премудрості». Старець Йосип наводить інший показовий приклад своєрідності православної містики: «...был русский. У него день и ночь были непрестанные слезы. Весь парящий и полный созерцания, он превзошел и многих прежних святых. Он говорил: «Когда кто-нибудь видит Бога, ничего не может Ему сказать, только плачет от радости». Был у него и дар прозорливости, ибо он знал приходящих» [8, с. 158].

У книзі «Премудрості» перед нами постає суттєво інше, близьке нам бачення Бога, як носія мудрості, доброти, правди, милосердя.

«Будучи праведен, Ты всем управляешь праведно... Ты судишь снисходительно и управляешь нами с великою милостью, ибо могущество Твое всегда в Твоей воле» [Прем 12, 15, 18]. «Но Ты, Бог наш, благ и истинен, долготерпелив и управляешь всем милостиво» [Прем 15, 1]. Якщо за часів Мойсея Господь вражав усіх іудеїв своєю нестримною фізичною силою, то автора «Премудростей» Він дивував могутністю своєї «великої милості» і «милосердя». «Нетлінний Твій дух перебуває у всьому» [Прем 12, 1]. Бог є дух і не має просторової локалізації. Він всюди. Як довго давньоєврейські праведники йшли до цієї революційної думки? Якщо взяти тимчасовою точкою відліку книгу «Іова», то це приблизно сто років. Нове розуміння природи Бога потребує повної перебудови відносин із ним.

На перше місце в житті віруючого вийшла «праведність», але не стільки в ритуалі, вельми обтяженому натуралістичними діями, скільки духовна, моральна. «Знати Тебе є повна праведність, і визнавати владу Твою – корінь безсмертя» [Прем 15, 3], – стверджує давньоєврейський подвижник. «Праведність безсмертна» [Прем 1, 15]. Потрібно всіляко нарощувати в собі справжнє благочестя, тому що Господь саме її всіляко підтримує. На думку автора «Премудростей», «праведники живуть на віки; нагорода їх – в Господі, і піклування про них – у Вишнього. Тому вони отримають царство слави і вінець краси від руки Господа, бо Він покриє їх десницею і захистить їх правицею» [Прем 5, 15-16]. «А души праведных в руке Божией, и мучение не коснется их. В глазах неразумных они казались умершими, и исход их считался погибелью, и отшествие от нас – уничтожением; но они пребывают в мире. Ибо, хотя они в глазах людей и наказываются, но надежда их полна бессмертия. И немного наказанные, они будут много облагодетельствованы, потому что Бог испытал их и нашел их достойными Его. Он испытал их как золото в горниле и принял их как жертву всесовершенную. Во время воздаяния им они воссияют как искры, бегущие по стеблю. Будут судить племена и владычествовать над народами, а над ними будет Господь царствовать во веки. Надеющиеся на Него познают истину, и верные в любви пребудут у Него; ибо благодать и милость со святыми Его и промысление об избранных Его» [Прем 3, 1-9]. Господь відстежує всі твої добрі слова і вчинки. Тільки вони йдуть в залік.

Потрібно всіма силами уникати зла. «Ибо неправые умствования отдаляют от Бога, и испытание силы Его обличит безумных. В лукавую душу не войдет премудрость и не будет обитать в теле, поработанном греху, ибо святой Дух премудрости удалится от лукавства и уклонится от неразумных умствований, и устыдится приближающейся неправды. Человеколюбивый дух – премудрость, но не оставит безнаказанным

богохульствующего устами, потому что Бог есть свидетель внутренних чувств его и истинный зритель сердца его, и слышатель языка его. Дух Господа наполняет вселенную и, как все объемлющий, знает всякое слово. Посему никто, говорящий неправду, не утаится, и не минет его обличающий суд» [Прем 1, 3-8]. Зло закриває доступ до Бога, хоча Він перебуває скрізь. «Дух Господа наповнює всесвіт». З подачі зороастризму і в процесі його переосмислення давньоєврейські праведники довели ідею прозорості думок і чуття подвижника до глибоких містичних переживань.

У книзі «Притчі Соломона», судячи з усього, написаної в другій половині IV ст. до н.е., староеврейською мовою подвижниками вдалося просунути набагато далі по шляху благочестя і суттєво поглибити свої містичні уявлення про природу Божественної реальності. Господь, як зверхрозумна, всеблага реальність, увійшов у серце стародавнього іудея і став системою відліку всього, що відбувається. «Дорога Господня – твердиня для непорочного» [Притч 10, 29]. «[Син Мій! шануй Господа, – і зміцнися, і крім Нього не бійся нікого.]» [Притч 7, 1]. Ясного розуміння Його трансцендентної природи ще не було, але за фактом Він мислився таким. Найголовніше і найважливіше, що для віруючого іудея прийшло розуміння, що весь його душевний склад не тільки відкритий, але і прозорий для Господа. «... перед очима Господніми всі дороги людини, і Він вимірює всі стежки її» [Притч 5, 21]. До досягнень святості православні ченці істотно поглиблюють подібні уявлення. Так, згідно з Сімеону Новому Богослову (949-1022), Бог «несоздан, безначален, непостижим, неизъясним, неисследим... в отношении к Нему ни начало не мыслится, ни конец не узревается, но Он есть безначален и начало всего сущего, и имеет быть присно в бесконечные и нескончаемые веки. Он неприступен, невидим, неизглаголан, недомыслим для всех... поелику Божеское естество неприступно, то конечно и непостижимо, а что непостижимо, то и неизглаголанно... Никак невозможно человеческому уму понять и окачествовать каким-либо именем то, что не есть что-либо из сущего» [9, II, с. 38-40].

У «Притчах» подальший концептуальний розвиток отримала тема «Премудрості». Вона знайшла своєрідне космологічне обґрунтування. У розділі 8 Вона безпосередньо звертається до праведника: «Господь имел меня началом пути Своего, прежде созданий Своих, искони; от века я помазана, от начала, прежде бытия земли. Я родилась, когда еще не существовали бездны, когда еще не было источников, обильных водою. Я родилась прежде, нежели водружены были горы, прежде холмов, когда еще Он не сотворил ни земли, ни полей, ни начальных пылинок вселенной. Когда Он уготовлял небеса, я была там. Когда

Он проводил круговую черту по лицу бездны, когда утверждал вверху облака, когда укреплял источники бездны, когда давал морю устав, чтобы воды не переступали пределов его, когда полагал основания земли: тогда я была при Нем художницею, и была радостью всякий день, веселясь пред лицом Его во все время, веселясь на земном кругу Его, и радость моя была с сынами человеческими» [Притч 8, 22-31]. Виявляється, чисто розумна, трансцендентальна реальність Премудрості існувала не тільки до виникнення Всесвіту. Як сутнісне буття, Вона перебувала, «коли ще не існували безодні» (небуття).

Якщо Платон мислив сутнісну реальність прототипу, як автономне розумне буття, то природжений містик благочестивий іудей подібних думок допустити не міг. На відміну від платонівського Деміурга, який виступав в якості абстрактного розумового конструкту першотворення, єврейський Господь мислився як живий Бог, дієву пильність якого відчував на собі правовірний іудей. Тому слід було спрямовуватися не стільки до Премудрості, скільки до самого Господа, який і є абсолютний розум і знання (Істина). Вустами Соломона автор «Притч» закликає: «...если будешь призывать знание и взывать к разуму; если будешь искать его, как серебра, и отыскивать его, как сокровище, то уразумеешь страх Господень и найдешь познание о Боге. Ибо Господь дает мудрость; из уст Его – знание и разум; Он сохраняет для праведных спасение; Он – щит для ходящих непорочно; Он охраняет пути правды и оберегает стезю святых Своих. Тогда ты уразумеешь правду и правосудие и прямоту, всякую добрую стезю. Когда мудрость войдет в сердце твое, и знание будет приятно душе твоей, тогда рассудительность будет оберегать тебя, разум будет охранять тебя» [Притч 2, 3-11]. Як бачимо, у давньоєврейській метафізиці справжня Божественна реальність наповнюється багатими метафізичними уявленнями. Вона, як чистий розум, знання, правда і правосуддя, не просто об'єктивно існує, замкнута в собі, деś там у трансцендентальному бутті. Вона тут, поруч охороняє, оберігає праведника, забезпечуючи йому порятунк. Тому слід всіляко зміцнювати і нарощувати в собі благочестя. «Не схиляйся ні праворуч, ні ліворуч; усунь свою ногу від зла, [тому, що шляхи праві спостерігає Господь, а ліві – зіпсовані. Він же прямими зробить путі твої, і ходи твої в світі влаштує.]» [Притч 4, 27-29]. При цьому висока мораль повинна бути не зовнішньою, показовою, а щирою, глибоко потаємною, доходити до самого серця. Тому автор «Притч» закликав: «Найбільше з усього охороняемого, хорони серце твоє, бо з нього походить життя» [Притч 4, 23]. Знаменитий перський містик суфій Аль-Газалі (1058-1111) у своєму трактаті «Воскресіння

наук про віру» наводить слова Пророка: «Всевишній Аллах дивиться не на вашу зовнішність і стан, а на ваші серця і вчинки» [1, с. 259].

Принципово важливим для давньоєврейського мислителя було положення про нерозривну єдність в Бозі розумної і доброчесної сторін («милість і істина»). Тут невідомий благочестивий іудей істотно випереджав високорозумного Платона, у роздумах якого доброчесна сторона божественної реальності найчастіше носила декларативний характер. Автор «Притч» проникливо пише: «Милость и истина да не оставляют тебя: обвяжи ими шею твою, напиши их на скрижали сердца твоего, и обретешь милость и благоволение в очах Бога и людей. Надейся на Господа всем сердцем твоим, и не полагайся на разум твой. Во всех путях твоих познавай Его, и Он направит стези твои. Не будь мудрецом в глазах твоих; бойся Господа и удаляйся от зла: это будет здравием для тела твоего и питанием для костей твоих. Чти Господа от имени твоего и от начатков всех прибытков твоих, и наполнятся житницы твои до избытка, и точила твои будут переливаться новым вином. Наказания Господня, сын мой, не отвергай, и не тяготись обличением Его; ибо кого любит Господь, того наказывает и благоволит к тому, как отец к сыну своему» [Притч 3, 3-12]. У цьому невеликому фрагменті міститься глибоко продумана, вистраждана в праведному служінні релігійно-філософська концепція, яка аж до теперішнього часу служить іудеям і християнам цілющим джерелом їхнього благочестя.

Правовірному іудеєві було абсолютно ясно, що єдиною надійною і непорушною опорою в житті може бути тільки Бог. «Ім'я Господа – міцна вежа: до неї втече праведник – і безпечний» [Притч 18, 11]. Тому він стверджував, що «хто сподівається на Господа, той блаженний» [Притч 16, 20]. Якщо Бог увійшов в твоє серце, ти непереможний, ти блаженний. «Всі дороги людини чисті в очах її, та Господь зважує душі. Господу здай справи твої, і підприємства твої звершаться» [Притч 16, 2-3]. Але як домогтися Його милосердної підтримки? Відповідь напрошується сама собою. Потрібно стати благочестивим. Але як досягти справжнього благочестя? Як вибудувати правильні відносини з Господом?

У бурхливу епоху революційних змін V – IV ст. до н.е. Моїсеєвого закону було явно недостатньо. Для справжнього подвижника закостеніла і формалізована мережа ритуальних дій не дозволяла просунутися далі і встановити глибоко інтимні, потаємні відносини з Ним, абсолютним містичним дном і найвищою духовною вершиною всього. Потрібно всіляко очищати свою душу від усього мирського. Як згодом показала історія православної версії метафізики Шляху в християн-

стві, вірною ознакою того, що в своїй тяжкій боротьбі подвижник просувається у вірному напрямку і досяг неабиякого успіху в своєму подвижництві, про що свідчить є поява в його душі страху Божого. Основне значення в моральному перетворенні подвижника зайняв «страх Божий». «Початок мудрості – страх Господній; [Добре розуміння у всіх, хто керується їм; а благоговіння до Бога – початок розуміння] [Притч 1, 7]. Справжність віри вимірює страх Божий. Це означає, що Господь дійсно увійшов в серце віруючого і в ментальному просторі його життєвого світу займає вихідну, абсолютну систему відліку всіх цінностей. Бог не стільки мислиться, скільки живе в серці віруючого і направляє його по благочестивому шляху. «Хто ходить прямо боїться Господа» [Притч 14, 2]. Страх Божий безперервно веде благочестивого віруючого по життю. При цьому слід мати на увазі, що цей страх не стільки страх оступитися в своїх діяннях, скільки страх «оступитися» в благочестивих помислах і почуттях. Як показала історія візантійського, давньоруського та російсько-українського православ'я, страх Божий приходить не відразу, а швидше за все в самому кінці суворого, повного душевних випробувань шляху подвижника. Страх Божий дається йому як нагорода за його вірність і мужність перед Господом. У даний час мало хто з іудеїв, православні чи католицькі просунуті ченці і священнослужителі, або істинні мусульмани мають той страх Божий, про який писав автор «Притч». Але як досягти такого стану благочестя, коли в твоє серце ввійде страх Божий?

Щоб містична співпричетність з Господом сталася через екзистенційно пережитий страх Божий, слід, всіляко долаючи в собі гординю і гнівність, наполегливо розвивати і зміцнювати в душі смиренність і кротість. Невідомий автор «Притч» зі знанням справи стверджував: «За покорою наступає страх Господній, багатство і слава, і життя» [Притч 22, 4]. «Кротке серце – життя для тіла» [Притч 14, 30]. «[Гнів губить і розумних.] Кротка відповідь упереджує гнів» [Притч 15, 1]. «Смирение есть некая таинственная сила, – утверждает Исаак Сирий, – которую, по совершении всего жития, восприимлют совершенные святые. Сила сия не иначе как только одним совершенным в добродетели дается силою благодати. ...добродетель сия заключает в себе все» [6, с. 369]. «Очи Господни на смиренномудрых, чтобы возвеселить их. Лице же Господне противу гордых, чтобы смирить их. Смирение всегда приемлет от Бога милость» [6, с. 465]. Среди всех версий метафизики Пути православные монахи в наибольшей мере занимаются развитием смирения. «...чистое сердце и есть сердце сокрушенное и смиренное», – утверждал византийский мистик Симеон Новый Богослов [7, I, с. 232].

Приблизно у III – I ст. до н.е. давньоіндійські мудреці активно розробляли могутній комплекс «Махабхарати». Серед суворих аскетів брахманів і відшельників проходила духовно-моральна революція. Сповнений смирення стародавньоіндійський риши Каш'япа говорив: «Смирение – дхарма, смирение – жертва, смирение – Веды, смирение – шрути; кто знает, что это так, обязан во всем проявлять смирение. Смирение – Брахман, смирение – истина, смирение – все, что и есть, и будет; смирение – подвижничество, смирение – очищение, смирением поддерживается (существование) Вселенной. Выше тех (миров), где (обитают) знатоки Брахмана, выше даже тех, где подвижники и где знатоки жертвенной обрядности, (лежат) миры, обретаемые смиренными! Смирение – пыл наделенных пылом, смирение – Брахман подвижничающих, смирение – истина преданных истине, смирение – даяние, смирение – слава». Может ли человек, подобный нам, о Кришна, отвергнуть столь (дивное) смирение, в котором пребывают и Брахман, и Истина, и Жертва, и вся Вселенная, а также те миры, где после смерти блаженствуют смиренные (вместе с) совершителями жертвоприношений! Так пусть же человек мудрый всегда проявляет терпимость: ведь всепрощающий приходит к Брахману. Смирением принадлежит этот мир, не смиренным – же (мир) иной; здесь достается им почет, а там – благой (посмертный) удел. Тем людям, которые всегда искореняют злобу в себе смирением, (даруется посмертное) блаженство в наивысшем (из миров); а потому терпимость почитается высочайшею (из добродетелей)» [Мхб, III. 30. 34-43].

Високі і суворі моральні вимоги, викладені в «Притчах», дозволяють стверджувати, що правовірним іудеям вдалося досягти справжнього благочестя, основні традиції якого отримали подальший розвиток серед православних монахів-ісихастів. Невідомий автор «Притч» писав: «Бажання праведних є одне добро» [Притч 11, 23]. «... серця випробовує Господь» [Притч 17, 3]. «Початок мудрості – страх Господній, і пізнання Святого – розум» [Притч 9, 10]. «Мудрість має спочинок у серці розумного» [Притч 14, 33]. «Хто притримується правди та милості, той знаходить життя, справедливість та славу» [Притч 21, 21].

У порівнянні з «Притчами», в книзі «Сіраха» теологічні уявлення і моральні установки придбали ще більшу строгість і чіткість, що певною мірою свідчить про її більш пізнє походження, приблизно на початку III ст. до н.е. Містично-метафізична милостива природа Господа безперервно дбайливо веде праведника. Автор книги пише: «... приліпися до Нього і не відступай» [Сір 2, 3]. «Глибоко змири душу твою» [Сір 7, 17]. «Не роби зла, і тебе не спіткає зло» [Сір 7, 1]. «Господь неодмінно помститься за зухвалість твою» [Сір 5, 3]. «Біжи від

гріха, як від обличчя змія» [Сир 21, 2]. «Будь-яка мудрість – страх Господній» [Сир 19, 18]. Автор книги піднявся навіть до піднесеної любові до Бога: «У все життя люби Господа і благай до Нього про спасіння твоє» [Сир 13, 18].

Для іудейського подвижника Бог набув характеру таємничої священної реальності, яка бачить і пильнує його найпотаємніші переживання. «Он проникает бездну и сердце и видит все изгибы их; ибо Господь знает всякое ведение и прозирает в знамения века, возвещая прошедшее и будущее и открывая следы сокровенного; не минует Его никакое помышление и не утаится от Него ни одно слово. Он устроил великие дела Своей премудрости и пребывает прежде века и вовек; Он не увеличился и не умалился и не требовал никакого советника. Как возделенны все дела Его, хотя мы можем видеть их как только искры!» [Сир 42, 18-23]. Разом з тим Господь «прозирає» у всьому всесвіті «сліди потаємного». Для Нього рух по осі часу як в минуле, так і в майбутнє також відкрито як в сьогодні. Бог є всюди і сховатися від Нього неможливо.

У цій книзі концептуальні уявлення про Бога досягли останньої розумової глибини і сили. Читаємо: «Він є все» [Сир 43, 29]. «Господь один праведний» [Сир 18, 1]. «Господь довготерпеливий» [Сир 5, 4]. Якщо в сивій архаїці Вседержитель викликав у праведного іудея здебільшого моторошний страх своєю безмежною міццю і фізичною силою, то до кінця перебудовного осьового часу в III ст. до н.е. Господь нестримно привертав праведника своєю проникливою духовністю і нескінченною моральною силою. У всіх відношеннях Господь є Абсолют, який милосердно опікує праведника. «Он превыше всех дел Своих» [Сир 43, 30]. «Невозможно ни умалить, ни увеличить, и невозможно исследовать дивных дел Господа» [Сир 18, 5]. «Много сокрыто, что гораздо больше сего; ибо мы видим малую часть дел Его. Всё сотворил Господь, и благочестивым даровал мудрость» [Сир 43, 35-36]. Думка давньоєврейського мудреця неухильно наближалася до розуміння трансцендентної природи Бога. У той час у своєму арсеналі він не мав відповідного слова для вираження глибоко потаємної думки. При цьому для самої Божественної реальності не існує перешкод. Для Бога все відкрито і прозоро. «Шляхи їх завжди перед Ним, чи не сховуються від очей Його» [Сир 17, 13]. Багато років відстежуючи містичні впливи Господа на найменші рухи своїх думок і почуттів, чи мислив іудейський праведник діяльність своєї душі як своєрідну суб'єктивну реальність, яка знаходиться під наглядом Бога? Йосип Ісіхаст Афонський писав: «Ближе всего к человеку Бог. Нет никого другого, кто был бы ближе, чем Бог. В Нем мы живем и движемся, в Его объятиях не-

престанно находимся» [8, с. 240]. По мнению Иосифа Исихаста Афонского, «истинный монах должен быть занят день и ночь созерцанием Бога: ест ли он, спит ли, трудится или идет. Ибо Бог к нам ближе всех, так что мы можем постоянно беседовать с Ним. Потому что во взгляде твоём – Бог. В уме твоём – Бог. В слове, дыхании, еде, куда ни посмотришь – везде Бог. О Нем живем и движемся. Он нас носит в Своей лоне» [8, с. 197]. Він стверджував: «Справжній чернець – це твір Святого Духу» [8, с. 196].

Із книг, що ми розглядали стає очевидним, що основні події в житті давньоєврейського мислителя розгорталися між двома автономними реальностями – душею праведника і Господом. При цьому все завдання подвижника полягало в тому, щоб максимально налаштувати свою душу в резонанс із вимогами Божих заповідей. Для цього слід було боротися зі своєю гординою та гнівливистістю і всіляко розвивати в собі мудрість, смиренність, кротість, вінцем яких був очищаючий від скверни страх Божий. Всі ці психічні стани душі утворювали своєрідну тематичну систему координат життєвого простору душі, яку благочестивий іудей відстежував з точки зору зовнішнього спостерігача Господа, тобто як якусь об'єктивну реальність. Він не дивився на світ зсередини свого життєвого світу, як це робив Будда.

Будда зруйнував суттєво розроблену давньоіндійськими брахманами і відлюдниками схему об'єктивістського мислення. Системою відліку поглядів Будди стала людина як мисленнєво-чуттєво-вольова, або екзистенціальна реальність. По суті, він перший в історії людства відкрив суб'єктивний простір як реальність особливого роду. Суб'єкт сам став центром світобудови. При цьому зовнішній світ втратив своє сутнісне значення. Суб'єктивна екзистенціальна реальність первинна і найбільш достовірна. Все, що виникає в залежності від контакту ока, вуха, носа, всього тіла, розуму – переживається як приємне, болісне, – все це розпадається. Ця реальність являє собою складне, неоднорідне, утворення, що динамічно змінюється. В процесі її вивчення Татхагата структурував рухливий потік свідомості і успішно ним керував. Давньоєврейський подвижник не був дуже революційним у своїх екзистенціальних поглядах. Він прагнув сумлінно строго дивитися на свою душу з позиції зовнішнього спостерігача Господа і підлаштовувати її відповідно до Його вимог.

Книга «Сіраха» підводить своєрідний підсумок концептуального осмислення природи Премудрості. «Всякая премудрость – от Господа и с Ним пребывает вовек, – пишет автор книги, – Песок морей и капли дождя и дни вечности кто исчислит? Высоту неба и широту земли, и бездну и премудрость кто исследует? Прежде всего произошла Прему-

дрость, и разумение мудрости – от века. Источник премудрости – слово Бога Всевышнего, и шествие ее – вечные заповеди. Кому открыт корень премудрости? и кто познал искусство ее? Один есть премудрый, весьма страшный, сидящий на престоле Своем, Господь. Он произвел ее и видел и измерил ее и излил ее на все дела Свои и на всякую плоть по дару Своему, и особенно наделил ею любящих Его» [Сир 1, 1-10]. Якщо в «Притчах» походження Премудрості було не визначене, то в книзі «Сіраха» однозначно повідомляється, що Бог «створив», «виміряв» і «влив на усі Свої справи» Премудрість. Господь не тільки створив трансцендентальне буття Премудрості, а й зробив цю реальність чистого розуму сутнісною підставою всього суцього. Але найважливішим в цьому фрагмента є вірш: «Джерело премудрості – слово Бога Всевишнього». Животворне Слово Всевишнього є першоджерело трансцендентального буття Премудрості. Як заповідь Бога, Воно вічно і незмінно. А далі, виходить, Слово зумовлює творіння світобудови. Воно вічно і незмінно.

«Премудрість відповідає імені своєму, і небагатьом відкривається» [Сир 6, 23]. Вона таємнича і сокровенна, тому що, оскільки вона від Бога, то вона трансцендентна, сказали б ми. Тому Сірах справедливо закликав: «Приблизься к ней всею душею твоєю, и всею силою твоєю соблюдай пути ее. Исследуй и ищи, и она будет познана тобою и, сделавшись обладателем ее, не покидай ее; ибо наконец ты найдешь в ней успокоение, и она обратится в радость тебе. Пути ее будут тебе крепкою защитою, и цепи ее – славным одеянием; ибо на ней украшение золотое, и узы ее – гиацинтовые нити. Как одеждою славы ты облечешься ею, и возложишь ее на себя как венец радости» [Сир 6, 27-32]. По суті, Сірах закликає до трансцендентального споглядання чистого і досконалого буття Премудрості. Самий великий трансценденталіст європейської традиції Платон, який постійно закликав прагнути до пізнання (трансцендентального споглядання) чистим розумом дійсного, досконалого буття краси, роздумливості і справедливості самих по собі, підписався б під кожним цим словом.

Оскільки робота подвижницького давньоєврейського Духу не зупинялася ні на хвилину, то в книзі «Сіраха» іудейським праведникам вдалося істотно поглибити уявлення про природу «страху Божого». Читаємо вірші, які розкривають своєрідність екзистенціальної реальності страху Господнього, в якій перебував правовірний іудей напівлегального релігійного руху. «Страх Господень – слава и честь, и веселие и венец радости. Страх Господень усладит сердце и даст веселие и радость и долгоденствие. Боящемся Господа благо будет напоследок, и в день смерти своей он получит благословение. Страх Господень – дар

от Господа и поставляет на стезях любви. Любовь к Господу – славная премудрость, и кому благоволит Он, разделяет ее по Своему усмотрению. Начало премудрости – бояться Бога, и с верными она образуется вместе во чреве. Среди людей она утвердила себе вечное основание и семени их вверится. Полнота премудрости – бояться Господа; она напоет их от плодов своих: весь дом их она наполнит всем, чего желают, и кладовые их – произведениями своими. Венец премудрости – страх Господень, произращающий мир и невредимое здравие; но то и другое – дары Бога, Который распространяет славу любящих Его. Он видел ее и измерил, пролил как дождь ведение и разумное знание и возвысил славу обладающих ею. Корень премудрости – бояться Господа, а ветви ее – долгоденствие. Страх Господень отгоняет грехи; не имеющий же страха не может оправдаться. Не может быть оправдан несправедливый гнев, ибо самое движение гнева есть падение для человека. Терпеливый до времени удержится и после вознаграждается веселием. До времени он скроет слова свои, и уста верных расскажут о благоразумии его. В сокровищницах премудрости – притчи разума, грешнику же страх Господень ненавистен. Если желаешь премудрости, соблюдай заповеди, и Господь подаст ее тебе, ибо премудрость и знание есть страх пред Господом, и благоугождение Ему – вера и кротость» [Сир 1, 11-27].

Нам, світським людям, важко зрозуміти стародавнього іудейського праведника. Як можливо, щоб страх Господній тишив серце, давав веселощі і радість? Мабуть, коли після тривалої і тяжкої боротьби, у давньоєврейського подвижника з'являлося священне почуття страху Божого, тому він інакше як велику радість відчувати не міг, бо це означало, що він пройшов вірний тернистий шлях і досяг справжнього благочестя і в нагороду, як ні з чим незрівняний дар Божий, отримав таємне почуття страху Господнього. Досягнення цього знаменитого стану також означало, що усі завіси, які відокремлюють його душу від Господа, подолані. Містичний зв'язок з Богом в найпотаємніших переживання встановлений і безперервно милостиво живить душу праведника. Перед ним відкрилися зовсім інші горизонти. Повною мірою відкрилася «повнота Премудрості» як повнота життя. Пішов із серця гнів, залишки гріховності і його наповнила блаженна любов, вищим проявом якої є любов до Господа. «Боящийся Господа ничего не утрашится и не убоится, ибо Он – надежда его. Блаженна душа боящегося Господа! кем он держится, и кто опора его? Очи Господа – на любящих Его. Он – могущественная защита и крепкая опора, покров от зноя и покров от полуденного жара, охранение от преткновения и защита от падения; Он возвышает душу и просвещает очи, дает врачевство,

жизнь и благословение» [Сир 34, 14-17]. Страху Божого не може бути мало. «Багатство і сила підносять серце, але вище того – страх Господній: у страху Господнього немає недоліку, і немає потреби шукати при ньому допомоги; страх Господній – як благословенний рай, і наділяє його всякою славою» [Сир 40, 26-28]. Мабуть, давньоєврейський праведник все-таки не пройшов весь шлях благочестя, тому що, за свідченням православних ченців-ісихастів, останньою зупинкою на шляху до Господа є не страх Божий, а любов до Бога.

Таким чином, центральне місце в системі практичного діяння православної і суфійської версій метафізики Шляху займає любов подвижника до Бога. Великий суфій Абу Саїд Майхані (967-1049) говорив: «Суфизм – это пребывание сердца с Богом без всякого посредничества. Речь идет о созерцании Бога, которое есть неистовая любовь, истаивание человеческих свойств при осознании видения Бога и их исчезновение в Божественной вечности» [2, с. 163]. Симеон Новый Богослов писав: «...всякий чистый сердцем в настоящей еще жизни узревает Бога» [7, II, с. 57]. На думку аль-Худжвірі, «любовний восторг возносит человека на такую высоту, где его жизнью становится устремленность к Возлюбленному. Кроме Него, для него ничего больше не существует... Когда любящий отвращает свой взгляд прочь от сотворенного, сердцем он неминуемо узрит Творца... Созерцающий живет лишь тогда, когда он в созерцании. Время, когда он взирает на окружающее обычными глазами, он не считает за жизнь, для него это доподлинная смерть» [2, с. 330, 331]. Когда «Абу Язида спросили о его возрасте, он ответил: «Мне четыре года», пояснив: «Семьдесят лет я был заслонен (от Бога) этим миром и видел Его лишь последние четыре года, а то время, когда человек заслонен, не считается жизнью»» [2, с. 332]. Мастер Абуль-Касим Кушайри говорив: «Любовь это стирание свойств любящего и принятие сущности Возлюбленного», ведь Возлюбленный, – поясняв аль-Худжвири, – воистину существует, а любящий упразднен» [2, с. 311]. «Любовь, – провозглашає аль-Худжвири, – дар Божий, невозможно превозмочь ее» [2, с. 310]. Автор трактата «Раскрытие сокровитного» відзначає: «Шейх Мухаммад Ма'шук знаходився в высшем духовном состоянии и весь пылал любовью» [2, с. 172]. «Абу'ль-Фазль ибн аль-Асади, почитаемый наставник, творил чудеса и имел свидетельства своей богоизбранности. Он был подобен вспышке света любви. Основой его духовной жизни было сокрытие» [2, с. 173]. Ми наводимо висловлювання православних монахів ченців, що набули святості і суфіїв-мусульман, щоб показати концептуальну близькість цих трьох, здавалося б, істотно різних релігійно-містичних потоків. При цьому хотілося б відзначити, що давньоєврейські по-

движники цього періоду, у цих трьох книгах у певному сенсі закладали традицію, яка отримає плідний розвиток серед суворих подвижників у християнстві та ісламі.

У книзі «Сіраха» ми зустрічаємо більш жорстку критику гордині в людині і вимогу посилення боротьби з нею. «Гордість ненависна і Господу, – стверджує автор книги, – і людям і злочинна проти обох» [Сір 10, 7]. «Когда же человек умрет, то наследием его становятся пресмыкающиеся, звери и черви. Начало гордости – удаление человека от Господа и отступление сердца его от Творца его; ибо начало греха – гордость, и обладаемый ею изрыгает мерзость; и за это Господь посылает на него страшные наказания и вконец низлагает его. Господь низвергает престолы властителей и посаждает кротких на место их. Господь вырывает с корнем народы и насаждает вместо них смиренных. Господь опустошает страны народов и разрушает их до оснований земли. Он иссушает их, и погубляет людей и истребляет от земли память их. Гордость не сотворена для людей, ни ярость гнева – для рождающихся от жен» [Сір 10, 13-21]. Гординя породжує, живить і підтримує гнівливність людини. Основним засобом боротьби з ними є розвиток і зміцнення в собі смирення і кротості. Православні подвижники помітили, що в міру нарощування смирення гординя і кротість втрачають свою силу і йдуть. Тому Сірах справедливо закликає: «Глибоко усмирить душу твою» [Сір 7, 17]. «... кротістю хай прославляє душу твою і віддавай їй честь по її гідності» [Сір 10, 31]. Примітно, що ця основоположна вимога, як універсальний закон метафізики Шляху, безумовно розділяють буддистські, православні та католицькі ченці, індуїсти і суфії. Знаменитий єгипетський святий Аммон (294-357) якось сказав: «Я перебував чотирнадцять років у Скиті, благаючи Бога день і ніч, щоб Він дарував мені перемогти гнів» [9, с. 57]

Тема «милосердя» також отримала більш глибоке осмислення. «Господь щедрый і милостивий і прощає гріхи, і рятує під час скорботи» [Сір 2, 11]. Виходячи із милосердного і жалісливого стану, що відкрився в милостивій діяльності Бога, істотно розширювався простір милосердного служіння, яке поширювалося на принижених і ображених. Тому автор книги «Сіраха» справедливо звертався до істинно віруючих: «...не отказывай угнетенному, умоляющему о помощи, и не отвращай лица твоего от нищего; не отвращай очей от просящего и не давай человеку повода проклинать тебя» [Сір 4, 4-5]. «...спасай обижаемого от руки обижающего и не будь малодушен, когда судишь» [Сір 4, 9]. Щоправда, простір милосердної спрямованості іудейського праведника обмежувався єврейським народом. І лише в проповіді Ісуса Христа заповідь любові до ближнього набула універсального характеру.

Висновки. Таким чином, у революційну епоху осьового часу VI-III ст. до н.е. давньоєврейська культура є одним з найдивовижніших культурних явищ. З одного боку, на поверхні культурних процесів стародавні іудеї безнадійно застрягли зі своїм законом Мойсея в сивій архаїці, з якої вони не можуть вибратися і в XXI столітті, а з іншого, – чисті серцем, смиренні, нікому невідомі давньоєврейські праведники за цей, порівняно невеликий історичний період, таємно зуміли пройти такий тяжкий містично-метафізичний розумовий шлях, що опинилися попереду найбільш просунутих пастухів великої ментальної революції. Самі того не відаючи, вони підготували ще більш великий духовно-моральний християнський прорив. Нам вдалося виявити і простежити становлення і розвиток своєрідного метафізичного знання серед єврейських праведників неортодоксальних течій іудаїзму, яке скінчилося і не отримало продовження в єврейській метафізиці. Однак чимало зусиль невідомих давньоєврейських мудреців не пропали дарма. Їх містичний і розумовий досвід був підхоплений першими християнськими ченцями і потім у ході тяжкої практичної дії отримав подальший розвиток у православ'ї. Більш того, їх містично-метафізичні уявлення виявилися близькими для просунутих суфіїв-мусульман.

Kravchenko P.A., Meshkov V.N.

EXPERIENCE OF THEMATIC ANALYSIS OF FORMATION AND THE DEVELOPMENT OF HEBREW METAPHYSICS IN AN ERA OF AXIAL TIME

The axial time of VI - III centuries is regarded as a great mental revolution, during which there was a difficult transition from the naturalistic-force system of coordinates of the value-mental space of culture to a reasonable-virtuous. After Babylonian captivity, the restoration of Jewish mentality began, which was carried out in two closely related streams of religious searches, dominant, orthodox and semi-legal, hidden. The representatives of the official movement of priests and scribes, mainly from the diaspora of Babylon, offered to return to the conventional law of Moses, which, in essence, meant an attempt to return to the archaic past. The main innovative energy of the Old Heavenly Spirit was gathered in the illegal and semi-legal Jewish religious movements, in which the mystical-metaphysical ideas were the most developed. The subject of our study was to the books of "Job", "Wisdom of Solomon", "Parables of Solomon" and "Wisdom of Jesus, the son of Syrah", which are the brightest examples of reorganizing Spirit of the axial age. The purpose of the article is to trace the formation of a certain kind of metaphysical knowledge, as well as to show that the unknown Jewish righteous wise men were at the root of the most powerful tradition in metaphysics - the Orthodox and Sufi versions of the Path's metaphysics.

It is thought that the book "Job", which is most burdened with archaic, naturalistic-violent images, was written in the second half of the sixth century. B.C.

It is considered as the initial stage of the formation of Hebrew metaphysics. In Job's reflections, the idea of God prevails as the power of a cosmic scale that can create and do everything. The unbiased study of the image of Job convincingly shows that he was very far from the true harsh piety.

The book's wisdom, "The Wisdom of Solomon," written most likely later than a century, is significantly different from the previous one. Under the influence of the dominant in the Persian Empire of the Zoroastrian doctrine, according to which the god Akhura-Mazda was conceived as Reason-Blessing-Truth, it is true that the theme of "Wisdom" as an objective, reasonably-virtuous one, sacred reality came to the fore of the intellectual work of the Jewish ascetics. Apparently, the doctrine of Wisdom, as a fundamental spiritual ontological reality, played an important role in the destruction of archaic naturalistic-power representations of ancient Jews and the formation of their mystical, intelligent, virtuous worldviews. At the same time Wisdom was conceived not as an independent reality, but as closely connected with God as a manifestation of His grace.

In the book "Parables of Solomon" which was written in the second half of the IV century. BC, the Hebrew devotees managed to advance much further along the path of piety and substantially deepen their mystical conceptions of the nature of Divine reality. Fundamentally important for the Hebrew thinker was the position on the inextricable unity of God in the clever and virtuous sides. The Lord, as above-minded, the whole reality, entered into the heart of the ancient Jew and became the reference system of all that is happening. Therefore, the forefront of the believer is the establishment of high moral relations with God, although for the faithful Jews, the sacrifice and ritual were fully preserved their strength and significance. The authenticity of faith measures the fear of God. This means that the Lord really entered the heart of the believer and in the mental space of his life world takes the original, absolute system of counting all values. God is not so much conceived as living in the heart of the believer but directs him on a pious way. To have a mystical involvement with the Lord through the existentially overcome fear of God, it must be pursued in every way, overcoming the pride and anger with persistent development and strengthening in the soul of humility and meekness. The high and severe moral requirements set forth in "Prophecy of Solomon" allow us to assert that the orthodox Jews managed to achieve the true piety which was further developed in Christianity.

Theological representations and moral settings in comparison "Solomon's Parables" with the book "The Wisdom of Jesus, the son of Syrah," acquired greater rigor and clarity, which to a certain extent indicates its later origins, about the beginning of the III century B.C. The mystical, metaphysical, merciful nature of the Lord continuously cares for the righteous man. If in the dark Archaic, the Almighty caused, for the most part, the creepy fear of the orthodox Jew by his infinite power and physical force, then by the end of the rebuilding axial time in the III century. B.C. The Lord has unceasingly attracted the righteous through his insightful spirituality and endless moral strength. In all respects, the Lord is the Absolute, who mercifully cares for the righteous. For the Jewish ascetic God acquired the character of a secret sacred reality.

The article contains some statements said by Orthodox monks and Sufi Muslims who reached old age to show the conceptual proximity of these three, it seemed substantially different religious-mystical streams. It is noted that the period of Hebrew ascetics, who is considered in these three books, in a certain sense laid the tradition that further received fruitful development among the strong ascetics in Christianity and Islam.

Thus, in the revolutionary epoch of the axial age of VI - III centuries. B.C. Hebrew culture is one of the most amazing cultural phenomena. On the one hand, on the surface of the cultural processes, the ancient Jews are hopelessly stuck with Moses' law in the gray Archaic, which they cannot escape from in the XXI century, and on the other hand - the heartless, humble, humbly unknown ancient Hebrew righteous for this relatively small historical period secretly managed to undergo such a great difficult mystic-metaphysical mental path that appeared in front of the most advanced shepherds of the great mental revolution. Without knowing it, they prepared an even greater spiritual and moral Christian breakthrough. We succeeded in discovering and tracing the formation and development of peculiar metaphysical knowledge among the Jewish righteous of the unorthodox flows of Judaism, which ended and did not continue in Jewish metaphysics. However, many efforts of unknown Hebrew wise men were not lost. Their mystical and intellectual experience was picked up by the first Christian monks, and then in the course of a great laborious act he was further developed in Orthodoxy. Moreover, their mystical-metaphysical representations were close to the advanced Muslim Sufis. Their mystical and intellectual experience was picked up by the first Christian monks and then in the course of a serious practical acts it was further developed in Orthodoxy. Moreover, their mystical-metaphysical representations were close to the advanced Muslim Sufis.

Key words: axial time, mental revolution, value-thinking space of culture, naturalistic-power mentality, intellectual-virtuous system of coordinates, mystical-metaphysical representations, metaphysics of the Path.

Література

1. *Аль-Газали*. Воскрешение наук о вере / Аль-Газали – М.: Наука, 1980. – 376 с.
2. *Аль-Худжвири*. Раскрытие сокрытого за завесой. Старейший персидский трактат по суфизму / Аль-Худжвири – М.: Единство, 2004. – 481 с.
3. Библия. Синодальный текст.
4. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума. Сотворение основы и другие тексты. – М.: «Восточная литература» РАН, 1997. – 352 с.
5. Св. Брянчанинов И. Отечник // Полное собрание творений святителя Игнатия Брянчанинова. В 6-ти т. Т. 6 / И. Брянчанинов – М.: Паломник, 2004. – 799 с.
6. Слова подвижнические аввы Исаака Сирина / Исаак Сирин – М.: Правило веры, 2002. – 709 с.
7. Слова преподобного Симеона Нового Богослова. В 2-х ч. / Симеон Новый Богослов – М.: Правило веры, 2001. – 815 с.

8. *Старец Иосиф Ватопедский*. Изложение монашеского опыта / Иосиф Ватопедский – М.: Правило веры, 2003. – 319 с.
 9. Лока сутта: Мир. СН 35. 82.
 10. *Махабхарата Араньякапарва* («Лесная»). Кн. 3. – М.: Наука, 1987. – 799 с.
 11. *Мешков В. М.* Опыт тематического анализа осевого времени. Т. 1. / В. М. Мешков – Полтава, Ред.издат, отдел ПНТУ, 2010. – 442 с.
 12. *Мешков В.М.* Метафизика Пути (опыт тематического анализа древнеиндийской версии) / В. М. Мешков – Полтава, Ред.издат, отдел ПНТУ, 2017. – 578 с.
 13. *Шодем Г.* Основные течения в еврейской мистике / Г. Шодем – М.: Мосты культуры, 2004; Иерусалим.: Гешарим, 5765. – 510 с.
-
1. Al'-Gazali. *Voskrešenie nauk o vere* / Al'-Gazali – М.: Nauka, 1980. – 376 s.
 2. Al'-Hudžviri. *Raskrytie sokrytogo za zavesoj*. Starejšij persidskij traktat po sufizmu / Al'-Hudžviri – М.: Edinstvo, 2004. – 481 s.
 3. Bibliâ. Sinodal'nyj tekst.
 4. Zoroastrijskie teksty. Suždeniâ Duha razuma. Sotvorenje osnovy i drugie teksty. – М.: «Vostočnaâ literatura» RAN, 1997. – 352 s.
 5. Sv. Brânčaninov I. Otečnik // Polnoe sobranie tvorenij svâtitelâ Ignatiâ Brânčaninova. V 6-ti t. T. 6 / I. Brânčaninov – М.: Palomnik, 2004. – 799 s.
 6. Slova podvižničeskie avvy Isaaka Sirina / Isaak Sirin – М.: Pravilo very, 2002. – 709 s.
 7. Slova prepodobnogo Simeona Novogo Bogoslova. V 2-h č. / Simeon Novyj Bogoslov – М.: Pravilo very, 2001. – 815 s.
 8. Starec Iosif Vatopedskij. Izloženie monašeskogo opyta / Iosif Vatopedskij – М.: Pravilo very, 2003. – 319 s.
 9. Loka sutta: Mir. SN 35. 82.
 10. Mahabharata Aran'âkaparva («Lesnaâ»). Кн. 3. – М.: Наука, 1987. – 799 s.
 11. Meškov V. M. Opyt tematičeskogo analiza oseвого времени. Т. 1. / V. M. Meškov – Poltava, Red.izdat, otdel PNTU, 2010. – 442 s.
 12. Meškov V.M. Metafizika Puti (opyt tematičeskogo analiza drevneindijskoj versii) / V. M. Meškov – Poltava, Red.izdat, otdel PNTU, 2017. – 578 s.
 13. Šolem G. Osnovnye tečeniâ v evrejskoj mistike / G. Šolem – М.: Mosty kul'tury, 2004; Ierusalim.: Gešarim, 5765. – 510 s.

Надійшла до редакції 25.08.2018 р.